

БАГІРОВА ЛАЛА (аспірант кафедри теорії культури і філософії науки ХНУ імені В.Н. Каразіна)

ВПЛИВ МАРКСИЗМА ТА НЕОМАРКСИЗМА

НА ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ

У статті розглядаються концепції основних теоретиків націоналізму, котрі спираються або знаходяться під впливом ідей марксизму та неомарксизму. Аналізується, в чому проявляється вплив марксизму на дослідження націоналізму, який потенціал можуть мати ідеї марксизму для дослідження націоналізму, та яку критику вони можуть викликати.

Ключові слова: націоналізм, неомарксизм, марксизм, капіталізм

Лала Багірова ВЛИЯНИЕ МАРКСИЗМА И НЕОМАРКСИЗМА НА ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛИЗМА В статье рассматриваются концепции основных теоретиков национализма, которые отталкиваются от идей марксизма и неомарксизма, либо находятся под их влиянием. Анализируется, в чем проявляется влияние марксизма на исследования национализма, какой потенциал могут иметь идеи марксизма для исследований национализма, и какую критику они могут вызывать.

Ключевые слова: национализм, неомарксизм, марксизм, капитализм.

Lala Bagirova THE INFLUENCE OF MARXISM AND NEOMARXISM ON NATIONALISM STUDIES The theories of the investigators of nationalism, influenced by marxist and neomarxist ideas are regarded in the article. The influence of marxism on nationalism studies is analyzed. The potential of Marxist ideas in nationalism studies is regarded. The possible critic is analyzed.

The Marxist critics suppose that economic factors play a great role in the process of national creation. The character of work and capitalism make the culture homogeneous which can be called the beginning of the nation. The unified educational system and homogeneous culture are the result of the changes in the character of work.

The national movement and the class struggle have much on common. In the contemporary world nationalism can be called nationalism of classes. European nationalism against emigrants should be regarded as a phenomenon based on class factors and inspired by the competition for jobs, conditions of living and goods.

Nation can be possible only in the society of a certain type. This should be an industrial society with well-developed institutions of school and family. These institutions play a role of transmission of the national ideology.

The paradox is that in the modern world of transnational economics and worldwide work migration nation is still the only possible form of political organization. Transnational projects like European Union may play the role of economic regulation but are helpless when it comes to identity, language or law.

Nation does not lose its positions even in the world of global culture. The members of nationalistic social groups might listen to hard rock, wear jeans and eat Chinese foods. This proves that the nation successfully stands against the challenges of global culture and global economics.

The potential of Marxist approaches to analyses of nationalism is great. They can easily be combined with constructivist theories and give great scientific results. The possible critics can be concentrated on the contemporary situation, because nation still plays a great role in the transnational and transeconomic world.

Keywords: nationalism, neomarxism, marxism, capitalism

Важко переоцінити вплив марксизму на історію філософсько-антропологічної думки. Цей напрямок у дослідженнях зберігає свою актуальність і за умов сучасності. Дослідження націоналізму не стали винятком.

Отже, метою даної статті є прослідкувати вплив марксизму на теорії націоналізму. Для цього необхідним є виконання наступних задач: 1) Проаналізувати теорії дослідників, котрі знаходяться під впливом марксизму, 2) Сформулювати в чому саме полягає цей вплив, 3) Визначити потенціал ідей марксизму для дослідження націоналізму та зазначити можливості критики. Серед дослідників націоналізму, на котрих вплинув марксизм, згідно з В. Малаховим (1:99), можна перерахувати Ернеста Гелнера, Етьєна Балібара, Іммануїла Валерстайна, Юргена Гамбермаса, Еріка Хобсбаума, Майкла Манна, Тома Нейрна та інших. Малахов говорить про те, що класичний марксизм недооцінює силу національних ідентичностей, ставлячи класову ідентичність за основу ідентифікації. Проте, на початку ХХ століття, у марксистських теоріях все ж таки починає приділятися увага проблемам націоналізму (наприклад, у роботах Отто Бауера та Карла Реннера).

У сучасних марксистських та немарксистських теоріях основним предметом критики модерного підходу стає факт аналізу окремих суспільств як самодостатніх одиниць. Модерний підхід зосереджений на аналізі внутрішнього устрою цих одиниць, передбачаючи, що цього достатньо для розуміння їхнього функціонування. Марксистська критика стверджує, що процеси, котрі відбуваються у цих суспільствах неможливо зрозуміти окремо від процесів, що відбуваються у капіталістичній світовій системі в цілому.

Розглянемо теорії дослідників націоналізму, в яких можна прослідкувати марксистський та немарксистський вплив. У своїй статті «Пришестя націоналізму. Міфи нації та класу» Е. Гелнер говорить про і зміни, котрі відбулися в соціумі у ХІХ та ХХ століття зводячи їх до наступного: поєднання держави та «національної» культури стало загальноприйнятою нормою. Для пояснення цих змін (тобто для вирішення проблеми націоналізму) Гелнер пропонує свою модель. Він описує два типи культури агро-писемну та індустріальну, аналізуючи, яку роль в обох типах відіграють структура та культура. Агро-писемне суспільство не націлене на відкриття нових технологій, пізнання природи, у зв'язку з чим не відбувається покращень умов життя, і суспільство побудоване на ієрархії та змушуванні. Відповідно відбуваються не спроби підвищити продуктивність праці, а спроби заволодіти владою та статусом. Статус відкриває доступ до ресурсів, котрі розподілені нерівномірно. Така система функціонує завдяки поєднанню двох механізмів: механізму ідей та переконань та механізму погроз та покарань. Окрім сільського господарства у даному типі суспільства функціонує писемність, котра слугує способом фіксації та передачі тверджень та смислів. Грамотність посилює статусну диференціацію ще сильніше. Неграмотні люди мають доступ до культури повсякденної («низької»), грамотних навчають професіонали («висока культура»). Отже, культура є неоднорідною. Другий тип суспільства за Гелнером – індустріальне суспільство. В його економічній основі лежить неперервна тяга до інновацій, нарощування виробничих сил та продуктивності. Це суспільство тримається на двох принципах: економічного зростання та націоналізму.

Висока культура в індустріальному суспільстві стає загальною. У зв'язку з економічними особливостями стає необхідною всезагальна освіта. Через систему освіти відбувається стандартизація культури, культура стає однорідною. Стандартизації

культури також сприяє ідея прогресу. Ідея рівності стає суспільною нормою, хоча насправді за своєю владою та матеріальним станом люди не є рівними. Нерівності між людьми розташовані по шкалі рівномірно та плавно, немає різких бар'єрів, властивих для аграрного суспільства.

Основну роль сучасної держави Гелнер вбачає в гомогенізації культури, котра здійснюється через контроль освітньої системи. Перехід від одного типу суспільства до іншого відбувається в декілька стадій: 1) слабо виражене етнічне начало, майже повністю відсутні політичні ідеї; 2) виникає націоналістична ідея, з'являється націоналістична агітація, спрямована проти старих держав та режимів; 3) розпад імперій, поява національних держав, виникнення проблеми національних меншин; 4) насильницькі спроби вирішити національне питання; 5) високий ступіть насиченості суспільства національними ідеями, зменшення негативних проявів націоналізму. Таким чином, в основі обох типів суспільств лежать економічні, виробничі фактори, тому навіть, якщо теорію Гелнера не можна назвати строго марксистською, проте вплив тут є очевидним. Націоналізм напряму залежить від характеру праці та способу розподілу праці. Він стає можливим лише у суспільстві, де праця є не фізичною, а семантичною, де є потреба в уніфікованій освіті та культурі. У книзі «Faces of nationalism» Нейрн розглядає два можливих джерела виникнення націоналізму: реакція менш розвинених суспільств на спроби пригнічення з боку більш розвинених, або реакція передових суспільств на сили, котрі гальмують їх та тягнуть назад. Дослідник знаходить цій тезі підтвердження в історії світових націоналістичних рухів. Проте, це лише перша хвиля націоналізму.

Друга його хвиля, або «пришестя» аналізується Нейрном під впливом соціокультурних ідей. Том Нейрн у статті «Інтернаціоналізм та друге пришестя» висуває як основним предмет аналізу не націоналізм, а інтернаціоналізм. Нейрн пропонує розрізняти поняття інтернаціоналізму та інтернаціональності. Інтернаціональність, згідно з ним, полягає в стиранні відмінностей, уніфікації культури. Інтернаціональність викликає супротив, зростання націоналізму, котрий виступає як її побічний ефект. Національність та націоналізм співвідносяться так само, як інтернаціональність та інтернаціоналізм: перше не обов'язково породжує друге.

В протистоянні імперіалізму та націоналізму, інтернаціоналізм став альтернативною доктриною, котра базувалася на ідеї, що клас може стати самостійним вектором розвитку. Пролетаріат стоїть понад національні відмінності та протистоїть імперії, саме він здатен стати громадянами світу, а не громадянами Європи. Інтернаціоналізм міг існувати разом із існуванням багатонаціональних держав (наприклад, СРСР, Югославії), а з їхнім крахом – став приреченим. Сучасний світ – це світ капіталізму та націоналізму. Новий інтернаціоналізм, за Т. Нейрном, може виникнути лише на ґрунті націоналізму, котрий, у свою чергу, побудований, на ідеї демократії, а не на ідеї етносу. При цьому ідентичність має бути вільно обраною та синтетичною, що гарантуватиме відсутність сплесків націоналізму.

Е. Хобсбаум виділяє серед ознак нації етнолінгвістичний принцип, географічний принцип. Постає питання, в чому тоді різниця між націоналізмом та етнічною приналежністю. Націоналізм є політичною програмою та порівняно недавнім явищем. Ця політична програма полягає у прагненні (а здійсненні) контролю над чітко відмежованою територією, населеною однорідним населенням. Націоналізм сприймає націю як даність. Натомість принцип етнічної приналежності не несе в собі нічого програмного і не є політичним. Цей принцип, за Хобсбаумом, найчіткіше виражає суть групової ідентичності, котра відрізняє «нас» від усіх «інших». Не зважаючи на різкі відмінності між націоналізмом а етнічним принципом, у Європі другий неминуче переростає в перший. Це може проявлятися двома шляхами: націоналістичний сепаратизм та націоналістична ксенофобія.

Сучасний світ, згідно з Хобсбаумом, являє собою поліетнічні суспільства, «світ діаспор», між якими періодично можуть виникати тертя. Діаспорні групи, за умови

консолідації, отримують великий соціальний потенціал завдяки виборній демократії. При цьому данні групи конкурують між собою за ресурси: трудові, житлові, освітні і т.п. Проте, цей процес не має інструментального характеру. Він, скоріше, пояснюється тенденцією повернення від суспільних ідентичностей до групових. Часто корені схильності до принципу етнічної приналежності пояснюються соціальною дезорієнтацією (наприклад, як при розпаді СРСР). Однією з причин націоналістичної ксенофобії Хобсбаум вважає боротьбу за робочі місця, а основними представниками націоналістичних угруповань – пролетаріат. Проте, все не може обмежуватися цим фактором. Приток аутсайдерів сприймається, як загроза для зв'язків у середині групи (спільний образ життя, спільна територія проживання і т.п.). При цьому учасники радикальних націоналістичних угруповань самі є представниками інтернаціоналістичної культури. Отже, таку ксенофобію Хобсбаум так само пояснює соціальною дезорієнтацією. Нація виконує роль останнього пристанища для суспільства, котре занепадає. Ю. Габермас говорячи про сучасний світ зазначає, що в ньому актуалізувалися дві проблеми: 1) проблема майбутнього національної держави, і 2) послаблення зв'язку між національною державою та демократією. У цих проблемах і криється зв'язок між національною ідентичністю та громадянством.

Згідно з Габермасом, національна держава та демократія були нероздільними та породжені Великою французькою революцією. Націоналізм розглядається дослідником як «форма колективної свідомості, яка одночасно передбачає рефлексивне засвоєння культурних традицій, відфільтрованих через історіографію, і поширюється лише через канали сучасної масової комунікації» (52). Нація пов'язана з об'єктивними (не завжди політичними) факторами, у той час як громадянство пов'язане із проблемою самовизначення. Ідея громадянства невід'ємна від ідеї рівності. Габермас зазначає: «Громадянство як членство в державі лише відносить певну особу до певної нації, чие існування визнається у межах міжнародного закону. Таке визначення членства слугує, разом із територіальною демаркацією кордонів держави, цілям соціальної делімітації держави». (56)

На ідеї громадянства можуть будуватися наднаціональні утворення, наприклад Європейська спільнота. При цьому основною спільністю членів такої спільноти буде одна політична культура, єдина економіка, валюта, єдиний ринок праці. Таким чином, Габермас робить оптимістичний прогноз для Європейської спільноти, як створеної на засадах взаємоповаги до культурних відмінностей та спільних політично-правових орієнтирів.

Е. Бабібар та І. Валлерстайн у роботі «Раса, нація, клас. Двосмислені ідентичності» говорять про націю, як про феномен, котрий ми сприймаємо як певну неперервну неперервне, в якій історики можуть акцентувати більш або менш значимі моменти. Проект а призначення вони називають двома однаково важливими ілюзіями національної ідентичності. Проте, в історії кожної сучасної нації може бути лише одна формуюча її революційна подія. Отже, міф про походження нації та її неперервність властивий молодим націям, котрі були породжені деколонізацією.

Проте, автори визнають, що існує певний перед національний період, котрий робить можливим появу нації. Однак, цей процес не носить лінійний характер. Це доволі розрізнені події та явища, котрі лише створюють підґрунтя. В якийсь момент підґрунтя стало достатньо міцним, щоби національна держава стала основною політичною одиницею. Цей перехід пов'язаний із розвитком ринкових структур та класових взаємовідносин, котрі характерні для сучасного капіталізму. Поняття капіталізму тут слід розуміти не в загальних термінах, а вузько, як «миром капиталистической экономики», всегда уже организованным и упорядоченным в иерархию «центра» и «периферии», которым соответствуют различные методы накопления капитала и эксплуатации рабочей силы и между которыми устанавливаются отношения неравноценного обмена и доминирования» (2:105). Саме завдяки центру і можуть утворитися національні одиниці.

Окрім національної одиниці, капіталізм дозволяє утворитися також імперії та міжнародним торгівельним мережам. Отже, утворенню націй, окрім економічних факторів, сприяла також історія класової боротьби: своя у випадку кожної національної держави. Е. Балібар вводить поняття «фіктивної етнічної приналежності» та «ідеальної нації». «Фіктивна етнічна приналежність» означає, що жодна нація не має заданої етнічної бази, а формує та набуває її в процесі свого власного формування. Фіктивна етнічна приналежність є необхідною, адже без неї нація може існувати лише як ідея та абстракція. Етнічна приналежність може конструюватися через мову або расу. Ці два способи звертаються до різних символів, спираються на розвиток різних інститутів та по-різному ідеалізують національну ідентичність. Загальноосвітня школа – основний інструмент формування етнічної приналежності на мовній основі. Расова основа етнізує соціальні відмінності, основним ядром формування расової моделі нації є поняття сім'ї. Зрозуміло, що ці два інститути взаємодоповнюються, і не існує суспільства, в якому постійно домінував би лише один із них. Мовна спільнота є відкритою, на відміну від расової. Майкл Манн зазначає, що національна держава продовжує існувати навіть попри тиск мереж глобального капіталізму та постсучасну культуру. Він визнає незначне послаблення національної держави в Західній Європі, проте розглядає цей феномен скоріше, як виняток із правила. Він розглядає процес зародження націй у Європі, починаючи від перших суверенних територіальних національних держав, і закінчуючи сучасністю. В ході цього аналізу він доходить висновку, що національна держава не занепадає, а навпаки набуває більшої ваги за рахунок місцевих, регіональних сил, а особливо тих, що відносяться до приватної сфери. Манн зазначає, що жодне суспільство не можна розглядати лише як національне, а слід говорити про нього як про транснаціональне та геополітичне. Цей процес не виникає у постмодерному суспільстві, а характерний із самого початку зародження національних держав. Отже, Манн доходить висновку, що національний суверенітет завжди був обмеженим, з одного боку, капіталістичним, а з іншого боку, культурним транс націоналізмом.

Сучасний світ охоплений духом отримання прибутку – і цей дух немає національних кордонів та національних особливостей. Для країн ЄС характерні наступні транснаціональні риси: розвинений капіталізм, християнство, ліберальна демократія, протистояння між лівоцентристськими соціал-демократичними партіями та правоцентристськими консервативними або християнськими. Певною мірою ЄС у своєму сучасному стані обмежує національний суверенітет країн-членів. Проте, основна роль ЄС зводиться до економічного регулювання.

Політичні партії мають національну організацію та національні орієнтири, що робить можливість виникнення паневропейської політичної ідентичності сумнівною. Рівень мілітаризма в Європі за відсутності зовнішньої загрози та спільної оборонної стратегії продовжує знижуватися.

Вищезазначене свідчить про те, що Європа далека від злиття в єдину, хай навіть федеративну, державу. Розглядаючи двох інших світових лідерів – Американську та Японську держави – Манн говорить про те, що це регіони панування національних держав. США – є нацією-державою з високим рівнем етнічної різноманітності та дещо ослабленою федеральною владою. Для США характерний «національний» капіталізм, що стало можливим завдяки певній ізоляції та кліматичному різноманіттю. Для Японії також характерний національний капіталізм, що стає можливим не лише завдяки ізолюваності географічній, але й культурним особливостям. Таким чином говорити про занепад національної держави у двох інших лікуючих регіонах – також передчасно. Іще одна категорія держав, яку аналізує Манн, - це «менш розвинені держави». І хоча ця категорія дуже різноманітна, для неї характерне зміцнення національної держави, а не її послаблення. Вони прагнуть створити громадянське суспільство та національну державу. З написаного вище можна зробити такі висновки:

- 1) Можна стверджувати, що сучасні автори, котрі перебувають під впливом марксизму успадкували від нього наступні особливості:
- Об'єктивний характер суспільних відносин;
 - Соціально структурні фактори суспільного життя неможливо звести до психологічних;
 - Соціальні зв'язки та закономірності не можливо вивести із зв'язків культурних.
- 2) В дослідженнях націоналізму марксистські критики акцентують увагу на значенні економічних факторів та на зв'язку між націоналізмом, капіталізмом та розподілом праці. Такий підхід може вдало доповнити конструктивістські дослідження, дозволяючи більш чітко проаналізувати механізм утворення нації.
- 3) Можлива критика має зосереджуватися на тому, що нація, як феномен, котрий виникає разом із капіталізмом та національними економіками, досі продовжує (і за всіма прогнозами продовжуватиме) існувати у світі глобальної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малахов В.С. Национализм как политическая идеология: Учебное пособие. – М.: КДУ, 2005. – 320 с.
2. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – М.: Логос, 2004. – 288с.
3. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др; Пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского —М.: Практика, 2002. — 416 с.
4. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства. Зб. ст. [під ред. В. Стірбергена]. – К., 2005. – С.49-70.
5. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер . – М : Прогресс, 1991. – 320 с.